

HADİSLERDE BİR EĞİTİM YÖNTEMİ OLARAK SEÇENEK SUNMA

Recep ERTUĞAY*

Öz

Bu çalışmada Hz. Peygamber'in eğitim yöntemlerinden biri olarak değerlendirdiğimiz ve 'seçenek sunma' olarak adlandırdığımız yaklaşım, ele alınıp günümüze taşınması amaçlamıştır. Çalışmanın girişinde 'seçenek sunma' ifadesi pedagojik ve psikolojik yönleri ile tarif edilip konunun Kur'anî temelleri örneklendirilmiş, akabinde ayrıntılar hadislerle işlenmiştir. Çalışma nitel araştırma yöntemiyle yürütülmüştür. Yararlanılan kaynaklar doküman analizi yöntemleriyle sistemli olarak taranmış ve ulaşılan veriler, hadis ilimleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "kitabı tebliğ etme", "kitabı öğretme", "hikmeti öğretme", "bilinmeyenleri öğretme" ve "âyetleri açıklama" gibi öğretmenlik olarak ifade edilebilecek vasıflarına/görevlerine dikkat çekilmiştir. Hz. Peygamber de (s.a.v.) "Ben ancak muallim olarak gönderildim." sözüyle kendisini muallim/öğretmen olarak tarif etmiş ve vazifesinin de "güzel ahlâkı tamamlamak" olduğunu belirtmiştir. Hz. Peygamber, Kur'an'ın "Rabbinin yoluna hikmetle, mevza-i hasene ile çağır." emirlerine uyarak güzel ahlâkı benimsetme görevini en güzel şekilde ikmâl eylemiştir. Yine Kur'an-ı Kerim; "Rabbinden bir rahmetle onlara yumuşak davrandın." beyanı ile Hz. Peygamber'in (s.a.v.) risâletteki üslûbunu ve tutumunu, eğitim öğretim ilke ve yöntemlerini tasvip etmiş ve övmüştür. Ferdî, ailevî ve içtimâî münasebetlerimizde örgün ve yaygın eğitimde "Allah Rasûlü'nde (s.a.v.) üsve-i hasene/güzel örnekler bulunmaktadır. Bu kapsamda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) muhataplarına "seçenek sunma" olarak tanımladığımız yönetime başvurduğu görülmüştür. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ashâbını seçenekler geliştirmeye teşvik ettiği, muhataplarına kolaylaştırıcı seçenekler, çoklu seçenekler, sınırlandırıcı seçenekler ve özendirici seçenekler sunduğu tespit edilmiş, bu kapsamda farklı disiplinlerde çalışmaların yapılmasında da fayda görülmüştür. Elde edilen bulgular ve öneriler sonuç başlığında detaylandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Eğitim, İlke, Yöntem, Seçenek sunma.

Offering Options in Hadith as an Education Method

Abstract

In this study, Hz. It is aimed to address the approach that we consider as one of the educational principles of the Prophet and which we call 'offering options'. In the introduction of the study, the expression 'offering options' is described with its pedagogical and psychological aspects, the Qur'anic foundations of the subject are examined and then the details are covered with hadiths. The study was conducted with the qualitative research method, the sources used were systematically scanned on the basis of document analysis, and the data obtained was evaluated within the framework of hadith sciences. In the Holy Quran, Hz. Attention was drawn to the Prophet's qualities that can be described as teaching, such as "teaching the book", "teaching wisdom", "teaching the unknown" and "explaining the verses". Hz. The Prophet said, "I was sent only as a teacher." He described himself as a teacher and stated that his duty was "to complete the moral message." Hz. The Prophet said in the Qur'an: "Call to the way of your Lord with wisdom and good manners." By complying with his orders, he completed his duty of inculcating good morals with great perfection. The Holy Quran says, "You dealt gently with them by the mercy of your Lord." With his statement, Hz. He praised the Prophet's teaching style and his teaching methods. There are good examples of "Uswa al-Hasana in the Messenger of Allah" in education. Hz. It has been observed that the Prophet used approaches that we define as "offering options" to his interlocutors. Hz. It was determined that the Prophet encouraged his companions to develop options and offered facilitating options, multiple options and limiting options to his interlocutors, and the findings were detailed in the end.

Keywords: Hadith, Education, Principle, Method, Offering options.

* Doktor Öğretim Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Temel İslami Bilimler Bölümü, Hadis Ana Bilim Dalı, recep.ertugay@atauni.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7289-0338>

1. Giriş

Eğitim, insanın varlık alanına gelmesi ile birlikte başlamıştır. İlk insan, aynı zamanda ilk peygamberdir. Hz. Âdem (a.s.)'ın yaratılışı üzerine melekler “... *orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın...*” değerlendirmesinde bulunmuşlardı. Allah, “... *Ben bilirim siz bilmezsiniz.*” dedi. “*Sonra Hz. Âdem'e isimleri öğretti ve melekler isimleri bilemeyince Allah'ın emri ile Âdem isimleri meleklere bildirdi*” (2/el-Bakara /30). İlk insanın yaratılış sürecine vurgu yapan âyetlerde, ‘öğrenme’, ‘bilme’, ‘bilmeme’, ‘bilmeyene bildirme’, ‘isimleri/kavramları öğretme’ gibi eğitim öğretim istilahlalarının yoğun olarak yer aldığını, bir öğretmenlik uygulamasının gerçekleştiği anlamaktayız. Bu âyetlerde ilk insan ile birlikte öğrenmenin, öğretmenin başladığını ve bu durumun insanın varedilişinin de sebebi olarak ileri sürüldüğünü görmekteyiz.

Hz. Âdem'den (a.s.) Hz. Muhammed'e (s.a.v.) kadar Allah, (c.c.), insanlığa Cebrâil/vahiy ile besleyip terbiye ettiği peygamberler/öğretmenler görevlendirmiştir. Son Peygamber olarak da Hz. Muhammed (s.a.v.) görevlendirilmiştir. 23 yıl sürecek olan bu görev, “*Oku!*” emri ile başlamıştır (94/el-Alak/1-5). Okumanın nasıl olması gerektiği ile ilgili olarak da “*Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış...*” buyurulmuştur (16/en-Nahl/125). Hz. Peygamber bu ve benzeri âyet-i kerîmeler doğrultusunda risâletini bir yönüyle de muallimlik olan görevini sürdürmüştür. Bu kapsamda, “*Sen onlara surf Allah'ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi...*” buyruğuyla da Hz. Peygamber'in eğitim sürecinde sergilediği tutumların ilâhî destekli olduğu vurgulanmış, başarıya ulaştığı belirtilmiş, övülmüş ve bizim için de örnek olarak sunulmuştur (3/Âli İmran /159).

Görevini güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderilmiş bir öğretmen olarak tanımlayan Hz. Peygamber'de (s.a.v.) her alanda olduğu gibi eğitim öğretim ilke ve yöntemleri alanında da alacağımız güzel örnekler bulunmaktadır (Ahmed b. Hanbel 1405/1985, 14/513; İbni Mâce t.y., “Sünen”, 1). Bu makalede hem bir ilke hem de bir yöntem olmak tarafı bulunan farklı seçenekler sunma içeriklerini/uygulamalarını hâvî hadisler çalışılacaktır. Sünnette yer alan mevcut malzemeyi tespit edip öne çıkarmayı, eğitimcilerin ve ilgililerin dikkatine sunmayı hadis alanının bir vazifesi olarak değerlendirmekteyiz. Ayrıca bu konuyu hadis metinlerinin anlaşılmasına yönelik ilim dallarından birisi olan “Fıkhu'l-Hadis” ve “Şerhü'l-Hadis” kapsamında bir çalışma olarak görmekteyiz.

Bu konuyu farklı açılardan ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Vural tarafından “İslam hukukunda ruhsat sebepleri ve bazı ruhsat örnekleri”, Sancaklı tarafından “Hz. Peygamber'in İbadetlerde Öngördüğü İtidal Ve Kolaylık Anlayışı”, Atay tarafından “Din Kolaylıktır”, Çolak ve Çınar tarafından “İslâm Hukukunda Kolaylaştırma İlkesinin Haccın Rükünlerinde Günümüz Uygulaması” başlıklı makaleler kaleme alınmıştır (Atay 1986; Çınar & Çolak 2018; Gündüz 2017; Sancaklı 2000; Vural 2018). Vural, çalışmasında ibadetlerde tanınan kolaylıkların sebeplerini irdelemiştir. Sancaklı, ibadetlerde orta yolu takip etmenin, sınırları zorlamamanın gereğini vurgulamış ve tanınan kolaylıklara işaret etmiştir. Atay, dinin kolaylık ilkesi üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Çınar ve Çolak (2018), Hac ibâdeti eksenli olarak tanınan ruhsatları inceleyip günümüze taşımayı amaçlamıştır. Çalışmaların genelinde meseleler, fıkıh ilmi kapsamlı olarak; abdest, namaz, oruç ve hac ibadetlerinde çeşitli mazeretlere binaen ruhsatlar yönüyle değerlendirilmiş, ibadetlerde tanınan kolaylıkların tespiti ve illeti üzerine yoğunlaşmıştır. Söz konusu çalışmalardan daha kapsamlısı “Hz. Peygamber'in Sünnetinde Alternatif Çözüm Yolları” adıyla Evgin tarafından kaleme alınmıştır. Evgin'in çalışmasında konular, daha geniş tutulmuş, ibadetlerde azimet-ruhsat kapsamının ötesinde değerlendirmelere yer verilmiştir. ‘Muamelât’, ‘Hukuk’, ‘Ahlak’, ‘Toplum’, ‘Yeme İçme’ ve ‘Günlük Hayat’ ana başlıkları altında ilgili alt başlıklarla konular âyetler ve hadislerden örneklerle detaylandırılmıştır (Evgin 2022). Çalışmamız, başta Evgin'in çalışması olmak üzere diğer çalışmalarla kesişen noktaları barındırmakla birlikte isimlendirmesi, konunun sistematığı, metinlere bakış açısı, odaklanılan tarafları ve sonuçları

itibariyle farklılık arz etmektedir. Bizim çalışmamız, eğitim-öğretimde ve insanlar arası ilişkilerde tatbik edilecek bir yöntem olabilirliği açısından yürütülmüş, hadis ağırlıklı olarak değerlendirilmiş ve mevcut çalışmaları tamamlayıcı bir rol üstlenmiştir.

2. Yöntem

Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış ve veri toplama deseni ile yürütülmüştür (Baltacı 2019). Literatür, sistematik bir şekilde taranmış doküman analizi metoduyla veriler tasnif edilmiştir. Kaynak olarak Kur'ân-ı Kerîm ve Hadislere müracaat edilmiştir. Konunun eğitim-öğretim boyutu olması sebebiyle bu kapsamda yayınlanan makale, tebliğ, tez, ansiklopedi maddesi ve kitaplar taranmıştır. Çalışmanın adımları; âyet ve hadislerde öğretmenliğin önemine vurgu, Hz. Peygamber'in öğretmenlikteki ilke ve yöntemlerinin başarısına dikkat çekme ve "seçenek sunma" olarak adlandırdığımız yöntemi detaylandırma sıralaması ile sürdürülmüştür. Bu kapsamda mevcut yayınlar objektif olarak incelenmiş, hadis kaynaklarından Hz. Peygamberin pratikleri tespit edilmiştir. Elde edilen veriler ilgili hadislerin değerlendirmeleri ile bütünleştirilmiş, üretilen bilgiler uygun başlıklar altında tasnif edilip yorumlanmıştır (Sak vd., 2021). Böylece ilgili hadis metinleri, çalışmanın temel konusu olarak seçenek sunma tarafıyla dikkatlere sunulmuştur.

2.1. Araştırma Etiği

Araştırma etik kurallara ve akademik prensiplere bağlı kalınarak hazırlanmıştır. Doğrudan ya da dolaylı bütün alıntılara atıf yapılmıştır.

3. Bulgular

Âyet ve hadislerde farklı formlarda seçenekler sunulduğu ve davranış değişikliği sağlamada etkili olduğu saptanmıştır. Hz. Peygamber, kolaylaştırıcı seçenekler geliştirerek muhataplarına çeşitli çözüm yolları göstermiştir. Problemlerin çözümünde farklı yaklaşımlar sergileyen ashâb-ı kirâmın Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından taltif edildiği müşahede edilmiştir. Farklı disiplinler tarafından konunun çalışılmasında fayda mülâhaza edilmiştir.

3.1. Seçenek Kavramının Tanımı ve Önemi

Seçenek, birkaç şeyden biri, bir düşüncenin yerini tutabilecek başka bir düşünce veya harekât tarzı anlamına gelmektedir. Seçenek göstermek, seçilebilecek yeni bir yol ve farklı bir çıkış kapısı göstermektir (Nevin Kardaş vd., 1995, 1/110, 4/2472).

Farklı seçenekler sunma uygulamaları, bireylerin tercihleri doğrultusunda seçimler yapmalarını ve kendi kararlarını vermelerini sağlayan bilimsel dayanaklı bir uygulamadır. Bu imkân sayesinde birey, iki ya da daha çok seçenek arasından kendine uygun gördüğünü tercih eder. Seçim, bir anlamda bireyin kendi yaşamı üzerinde karar verici olmasıdır (Ülke Kürkçüoğlu 2007, 67). Bir eylemi yapmaya zorlamak, karşı tarafın tercihini yeterince dikkate almama durumu taşıdığından kabullenilmesi kolay olmayacaktır. Seçenekler sunulması durumunda birey kendine uygun olanı tercih ederek karar sürecine katıldığı için istenileni yapmaya daha ilgili olacaktır. Bireylerin hoşlandıkları/istedikleri nesnelere ve etkinliklere ulaşmaları çoğu zaman, doğal pekiştirme işlevi görmektedir. Seçim yapma uygulamalarının; performansı, hoşnutluğu, katılımı ve motivasyonu arttırdığı ve davranış sorunlarını azalttığı belirtilmektedir (Ülke Kürkçüoğlu 2007, 69, 73,74). Seçenek sunma stratejileri, alıcıların daha fazla özerklik kazanmalarını ve kendi öğrenme deneyimlerini yönlendirmelerini teşvik etmektedir. Bu yaklaşım, muhatapların katılımını artırmanın yanı sıra, daha büyük bir sorumluluk duygusu geliştirmelerine de yardımcı olabilmektedir. Bireylere daha fazla seçenek sunma stratejileri, katılımı artırmak ve öğrenme deneyimlerini kişiselleştirmek için tercih edilmektedir (Çelik vd., 2023, 3804).

Eğitimin amaçları; kişileri olumsuz bir eylemden uzaklaştırma, davranış değişikliği sağlama, daha faydalı olana yönlendirme, yeni beceriler kazandırma süreçleri olarak sıralanmaktadır. Eğitimde

belirtilen hedeflere ulaşmak için başvurulan yöntemlerden birisi olarak “seçenek sunma” uygulamasının etkili ve sonuç alıcı olduğu ileri sürülmüştür. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ashâbını yönlendirmelerinde, öğüt ve nasihatlerinde, kendine yöneltilen suallere verdiği cevaplarda seçenekler geliştirdiği görülmektedir.

3.2. Kur’ân-ı Kerîm’de Seçenekler Sunma

Kur’ân-ı Kerîm’de “...Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez...” buyurulmuş ve çeşitli zorluklara binaen farklı kolaylıklar sunulmuştur (2/el-Bakara/185). Mümin kişi kolay olanı tercih etme durumunda kaldıysa bunu gönül rahatlığı ile yerine getirmelidir. Zira Hz. Âişe (r. anha), Hz. Peygamber’in, iki seçenektan birini yapmak durumunda kaldığında daha kolay olanı tercih ettiğini bildirmiştir (Buhârî 1419, “Hudûd”, 10). Kolaylık sağlayan seçeneklerden uzak durmak uygun görülmemiş, “Allah, yasaklarının işlenmesinden nasıl hoşlanmazsa, (tanıdığı) ruhsatların/kolaylıkların uygulanmasından da o kadar hoşnut olur.” buyurulmuştur (Ahmed b. Hanbel 1405/1985, 10/107). Zaruret hallerinde ve zaruret miktarınca haram olanların dahi müracaat edilebilecek mubah seçenekler olduğu belirtilmiştir (2/el-Bakara/173).

Seçenek sunmak İslâm’ın kolaylaştırıcılık özelliğinin bir sonucudur. İbâdet, muamelât, nikâh, yeme-içme, giyim-kuşam vb. hayatın bütün yönlerinde mazeretlere binâen yeni kapılar açılmış, farklı imkânlar sunulmuş ve bazı ruhsatlar tanınmıştır. Kur’ân’ı Kerîm’e bakıldığında, hataları telâfi etmek için diyet, kefâret ve tevbe imkânları başvurulacak çözüm kapıları olarak öne çıkmaktadır.

Diyet, “İslâm hukukunda bir şahsın haksız olarak öldürülmesi, sakat bırakılması veya yaralanması halinde ceza ve kan bedeli olarak yapılan ödeme” olarak açıklanmıştır (Bardakoğlu, 1994, 9/473). İşlenen bir suçta denk bir fiilin uygulanması olarak kısas/aynısıyla mukabele farz kılınmış “Ancak kim (din) kardeşi tarafından affedilirse o zaman marûfa uymak, güzel ve tam olarak ödeme yapmak gerekir. Bu rabbinizin bir hafifletmesi ve rahmetidir” buyurulmuştur (2/el-Bakara/178; 4/en-Nisâ 92). Diyet miktarları ile ilgili ayrıntılar, hadislerde yer almaktadır (İbn. Mâce t.y., “Kasâme”, 46-47; Nesâî 1986, “Kasâme”, 46-47).

Tevbe, geri dönmek, pişman olmak bir daha yapmayacağına söz vermektir. Hz. Peygamber, (s.a.v.) insanların çokça hata eden bir varlık olduğunu belirtmiş, en hayırlıların da hatalarından dönenler olduğunu vurgulamıştır (Dârimî 2000, “Zühd”, 30; İbnî Mâce t.y., “Zühd”, 30). Tevbe Allah’ın, hataya düşmüş, kullarına sunduğu bir dönüş, yeniden başlama kapısıdır/seçeneğidir ve bu seçenek Kur’ân-ı Kerîm’de seksen sekiz ayrı yerde vurgulanmıştır (Abdülbâkî, 1990).

Kefâret, sözlükte örtmek, gizlemek, anlamında bir kelime olup, günah ve hataları örtücü, telâfi edici; köle azat etme, kurban, sadaka, fakiri doyurma, giydirme ve oruç tutma gibi malî veya bedenî nitelikli ibadetlerin genel adıdır (Katar 2002, 25/179). Kefâret, yapılan bir hatayı telafi etmek, Allah’tan bağışlanma dileğinde bulunmak amacıyla yerine getirilen bir ibadet ve bir onarma eylemini ifade eder (Karaman 2007, 2/332-333; Serinsu 2009, 199). Kefâret, hataları telafi etmek/onarmak için sunulmuş bir seçenektir. Kur’ân-ı Kerîm’de farklı kefâret seçenekleri yer almaktadır (58/Mücâdele 58/1-4; 4/en-Nisâ/92; 2/el-Bakara/196). Bu kefâretlerden birisi de yemin kefâretidir.

“Yemin, Allah’ın adını anarak sözü, kuvvetlendirme olarak tarif edilmiş, bilerek yapılan yeminin bozulması durumunda takip edilebilecek yollar âyetle belirtilmiştir (Şentürk & Yazıcı 2017, 372-76). Allah (c.c.) şöyle buyurtmaktadır:

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِى أَيْمَانِكُمْ وَلَكِن يُؤَاخِذُكُم بِمَا عَقَدْتُمُ الْاَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ اِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ اَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ اَهْلِيكُمْ اَوْ كِسْوَتُهُمْ اَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامًا ثَلَاثَةَ اَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَّارَةُ اَيْمَانِكُمْ اِذَا حَلَفْتُمْ وَاَحْفَظُوا اَيْمَانَكُمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ اَيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

“Allah sizi kasıtsız olarak yaptığınız yeminlerden ötürü sorumlu tutmaz, fakat bilerek ettiğiniz yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da kefâreti, ailenize yedirdiğinizin ortalama seviyesinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir köle âzat etmektir. Buna imkânı olmayan ise üç gün oruç tutmalıdır. Yeminlerinizin kefâreti işte budur. Yeminlerinize bağlı kalın. Allah âyetlerini sizin için bu şekilde açıklıyor ki şükredesiniz.” (5/el-Mâide/89).

Âyet-i kerîmede yemin kefâreti ile ilgili seçenekler sunulmaktadır. Yeminini bozan kimse; ‘on fakiri yedirmek’, ‘on fakiri giydirmek’, ‘bir köle azat etmek’ önerilerinden birini tercih edip yapmalıdır. Bu üç uygulamadan birini yapamıyorsa üç gün oruç tutmalıdır. Görüldüğü üzere bu âyette üç ayrı telafi seçeneği sunulmuştur. Bu seçeneklerden birisini yapmaya güç yetiremeyenler için de yeni bir seçenek önerilmiştir. Hz. Peygamber, yeminin aksi olan durumun daha faydalı olduğunun belirginleşmesi halinde yeminlerin bozulup kefâret seçeneğinin tercih edilmesini istemektedir. “Her kim bir şeye yemin eder de başkasını ondan daha hayırlı görürse, hemen o hayırlı işi yapsın, yeminini bozduğu için de kefâret versin.” buyurulmuştur (Müslim t.y., “Eymân”, 3).

Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan, ibadetlerde kolaylık, kefâret, diyet ve tevbe ile ilgili âyetler farklı yönlerden çok kere ele alınmış incelenmiştir. Bu âyetlere Allah’ın kullarına eksiklerini, yanlışlarını, yanlışlarını telafi etmeleri için sunduğu seçenekler olarak da bakmalı ve bu seçeneklere başvurmanın yanında görev icra edilen alanlarda başta öğretmenlik olmak üzere iletişimde ve etkileşimde bulunulan insanlar seçeneksiz bırakılmamalı yeni çözümler sunma gayretinde olunmalıdır.

3.3. Hadislerde Seçenek Sunma

Hz. Peygamber, (s.a.v.) ashâbını ve ashâbının şahsında kıyamete kadar bütün ümmetini farklı seçenekler düşünmeye ve üretmeye teşvik edip cesaretlendirmiştir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) yeni/farklı seçenekler sunma noktasındaki örnekliği, “Seçenekler Üretmeye Teşvik Etme” “Daha Kolay Seçenekler Sunma”, “Yasaklamak Yerine Yapılacak Seçeneğe Yönlendirme” “Birkaç Seçeneği Birlikte Sunma”, “Rağbet Ettirici Seçenekler Sunma”, “Sınırlandırılmış Seçenekler Sunma” başlıkları altında toplanabilir.

3.3.1. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Ashâbını Seçenekler Üretmeye Teşvik Etmesi

Hz. Peygamber (s.a.v.) ashâbını karar verme, düşünme, yöneltme ve yeni seçenekler üretme noktasında teşvik etmiştir. Bu kapsamda şu hadisler örnek olarak verilebilir.

1-...عَنْ مُعَاذٍ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ مُعَاذًا إِلَى الْيَمَنِ فَقَالَ كَيْفَ تَقْضِي؟ فَقَالَ أَقْضِي بِمَا فِي كِتَابِ اللَّهِ. قَالَ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ فِي كِتَابِ اللَّهِ؟ قَالَ فَبِسُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. قَالَ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ فِي سُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ أَجْتَهُدُ رَأْيِي. قَالَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَفَّقَ رَسُولَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

...Muâz (r.a.)’dan rivâyet edilmiştir: “Rasûlullah (s.a.v.), Muâz’ı, Yemen’e kadı olarak gönderdiğinde “Ona nasıl hüküm vereceksin?” diye sordu. Muâz: Allah’ın kitabındaki göre hüküm veririm. Rasûlullah (s.a.v.): “Allah’ın kitabında bulamaz isen?”; Muâz, Rasûlullah (s.a.v.)’in sünnetine göre... dedi. Rasûlullah (s.a.v.): “Eğer Allah Rasûlü’nün sünnetinde de yoksa?” Muâz: “Kendi görüşümle ictihad ederim.” dedi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.): “Allah’ın Elçisinin elçisini muvaffak kılan Allah’a hamdolsun.” buyurdu (Ebû Dâvûd 2009, “Akdiye”, 11; Tirmizî 1975, “Ahkâm”, 3).

Bu hadiste Muâz b. Cebel, kararlarında ilk seçeneğinin Kur’ân olduğunu, sonuç alamazsa ikinci seçeneğinin Sünnet olduğunu orada da sonuç alamazsa son seçenek olarak re’yi ile hareket edeceğini belirtmiş ve kendine müracaat edip, müşkilinin hallolmasını isteyenleri de çözümsüz bırakmayacağını bildirmiştir. Hz. Peygamber, Muâz’ın bu tutumunu kendi anlayışına uygun olarak değerlendirip taltif ve teşvik etmiştir. Bu hadiste hüküm vermede bakılacak kaynaklarda öncelik ve takip edilecek hiyerarşi

sıralaması yapılmaktadır. Bununla beraber bu rivâyete, muhataplara bir kapı aralama, bir imkân bulma, bir çare arama, bir çözüm yolu sunma ve bir seçenek belirleme çabası olarak bakmak da mümkündür.

2-...عَنْ عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ، أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِذَا حَكَمَ الْحَاكِمُ فَاجْتَهَدَ ثُمَّ أَصَابَ فَلَهُ أَجْرَانِ، وَإِذَا حَكَمَ فَاجْتَهَدَ ثُمَّ أَخْطَأَ فَلَهُ أَجْرٌ"

...Amr İbnü'l-Âs'dan (r.a.) Rasûlullah'ın (s.a.v.) şöyle buyurduğunu işittiği rivâyet edilmiştir. "Bir hâkim hükmedeceği zaman ictihâd eder, sonra bu hükümde isabet ederse, ona iki ecir vardır. Eğer hâkim hükmedeceği zaman hakkı ictihâd edip arar, fakat hatâ ederse, ona da bir ecir vardır." buyurmuştur (Buhârî 1419, "İtisâm", 22).

Bu hadiste Hz. Peygamber ashâbını haliyle ümmetini; yorum yapmaya, fikir geliştirme, ortaya bir tercih koymaya ve bir seçenek sunmaya teşvik etmiş, hata edilse dahi bu davranışın mükâfatsız kalmayacağını belirtmiştir. Bu hadis, seçenekler geliştirmenin teşvik edildiğini göstermektedir. Hata ederim korkusuyla çekingen davranıp kalakalmak yerine ashâb-ı kirâm bir çıkış yolu bulmaya cesaretlendirilmiştir.

3-...عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ قَالَ خَرَجَ رَجُلَانِ فِي سَفَرٍ فَحَضَرَتِ الصَّلَاةَ وَلَيْسَ مَعَهُمَا مَاءٌ فَتَيَمَّمَا صَعِيدًا طَيِّبًا فَصَلَّيَا ثُمَّ وَجَدَا الْمَاءَ فِي الْوَقْتِ فَأَعَادَ أَحَدُهُمَا الصَّلَاةَ وَالْوُضُوءَ وَلَمْ يُعِدِ الْآخَرُ ثُمَّ أَتَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَذَكَرَا ذَلِكَ لَهُ فَقَالَ لِلَّذِي لَمْ يُعِدْ أَصَبْتَ السُّنَّةَ وَأَجْرَاتُكَ صَلَاتُكَ وَقَالَ لِلَّذِي تَوَضَّأَ وَأَعَادَ لَكَ الْأَجْرَ مَرَّتَيْنِ"

...Ebû Saîd el-Hudrî 'den (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: "İki kişi bir yolculuğa çıktılar. Namaz vakti geldi ama yanlarında su yoktu. Temiz toprakla teyemmüm edip namazlarını kıldılar. Sonra vakit çıkmadan suyu buldular. Birisi abdestini ve namazını iade etti, öbürü ise iade etmedi. Sonra Rasûlullah'a (s.a.v.) gelip durumu anlattılar, Rasûlullah (s.a.v.) iade etmeyene: "Sünnete uydu, namazın sahihtir."; abdest alıp namazını iade edene de "Senin de ecrin iki kattır." buyurdu (Ebû Dâvûd 2009, "Tahâret", 126; Nesâî 1986, "Tahâret", 126; Dârimî 2000, "Vüdû", 65).

Hadisten elbette farklı fikhî sonuçlar çıkarılacaktır. Konumuzla ilgili kısımdan baktığımızda iki farklı uygulamanın Hz. Peygamber'e aktarıldığı anlaşılmaktadır. Teyemmümün kendisi de bir seçenek olmakla birlikte teyemmümden sonrasında abdest imkânına kavuşulduğu ardından da bir sahâbînin namazı iade ettiği diğerinin iadeye gerek duymadığı görülmektedir. Durum Hz. Peygamber'e (s.a.v.) haber verilmiş ve ikisinden birinin doğru diğerinin hatalı olduğu cevabı beklenirken Hz. Peygamber (s.a.v.) her iki tercihi de doğru bulmuş birisini sevabı daha fazla olarak değerlendirmiştir. Bu durum, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ashâbını onların şahsında da ümmetini, yeni seçenekler ortaya koyma yönüyle cesaretlendirdiğini ve çok yönlü düşünmenin teşvik edildiğini göstermektedir. Benzer bir örnek Hendek savaşı sonrasında yaşanmıştır. Savaş sonrası Hz. Nebî, (s.a.v.) Hendek harbinden dönüşte, "Hiç kimse Kurayza oğulları yurdundan başka bir yerde ikinci namazı kılmamasın" buyurmuştu. Yolda iken ikinci olmuş, sahâbenin bir kısmı, ikinci namazını kılmış bir kısmı da kılmamıştı. Bu durum daha sonra Hz. Peygamber'e bildirilince sükût etmiş kimseyi kınamamıştı (Buhârî 1419, "Havf", 5; Müslim t.y., "Megâzî", 30). Burada birbirine zıt iki ayrı tercihin/ictihadın olduğu gözlenmektedir. Hz. Peygamber'in sükût ederek her iki tercihi de onayladığı anlaşılmaktadır.

Bu çerçevede aydınlatıcı bir örnek de Habbâb b. Münzir (r.a.) örneğidir. Bedir savaşı öncesi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) orduyu yerleştirdiği alanı uygun görmeyen Habbâb, Hz. Rasûl'e "Bu tercih size mi ait yoksa Allah'ın emri mi?" diye sordu. Hz. Peygamber kendi tercihi olduğunu belirtince Habbâb burasının uygun olmadığını Bedir eteklerinde ve Bedir kuyularını da kontrol altına alan mekânın daha stratejik olduğunu belirtti. Hz. Peygamber Habbâb'ın gösterdiği yeri doğru buldu ve orduyu onun dediği mevkiye yerleştirdi (İbn Hişâm t.y., 2/191).

Verilen örneklerde Hz. Peygamber'in, (s.a.v.) ashâbını olayları farklı yönleriyle düşünmeye teşvik ettiği ve seçenekler ortaya kaymalarından memnuniyet duyduğu görülmektedir. Aksi olsaydı düşünmeye, üretmeye ve karar verip eyleme geçmeye cesaret edilemezdi. Bu durumda işler zorlaşır, problemler artar ve hayat tikanırdı. Farklı seçenekler üretme ve yeni fikirler geliştirme sayesinde eğitimden üretime hayatın akışı ve dinamizmi korunmuştur. Bu durum, İslam düşüncesinin gelişmesine ivme kazandırmıştır. Aksi durumda düşünme, üretme ve gelişme dinamik olamaz statik kalırdı. Farklı seçeneklerin olması işlerin ritminde yürümesini sağlamış, insanların daha enerjik, daha motive, daha istekli ve daha huzurlu olmasına katkı vermiştir. Aksi durumda; pasif kalıp âtil duruma düşme, eylemsizlik haline bürünme, tembelleşme ve gerileme kaçınılmaz olurdu.

3.3.2. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Ashâbına Daha Kolay Seçenekler Sunması

Hz. Peygamber, (s.a.v.) ashâbına bazı önerilerde/öğütlerde/emirlerde bulunduğu Ashâb-ı Kirâmın "bunu yapamayız, bunu yapamazsak ne yapalım" gibi talepleri olunca yeni ve daha kolay öneriler ileri sürdüğünü görüyoruz. Bu konuda şu hadisleri örnek verebiliriz.

1- "...عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ " عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ صَدَقَةٌ . " قَالُوا فَإِنْ لَمْ يَجِدْ قَالَ " فَيَعْمَلُ بِيَدَيْهِ فَيَنْفَعُ نَفْسَهُ وَيَتَصَدَّقُ " . قَالُوا فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ أَوْ لَمْ يَفْعَلْ قَالَ " فَيُعِينُ ذَا الْحَاجَةِ الْمَلْهُوفَ " . قَالُوا فَإِنْ لَمْ يَفْعَلْ قَالَ " فَيَأْمُرُ بِالْخَيْرِ " . أَوْ قَالَ " بِالْمَعْرُوفِ " . قَالَ فَإِنْ لَمْ يَفْعَلْ قَالَ " فَيُمْسِكُ عَنِ الشَّرِّ ، فَإِنَّهُ لَهُ صَدَقَةٌ "

... Ebû Mûsâ el-Eşârî'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber, (s.a.v.) "*Her Müslüman üzerine sadaka vermek vaciptir*" buyurdu. Sahâbîler, Sadaka verecek bir şey bulamazsa (ne yapar)? dediler. Hz. Peygamber: "*Elleriyle çalışır, elinin emeğiyle kazandığını hem kendisine harcar hem de sadaka verir.*" buyurdu. Sahâbîler: "*Çalışmaya gücü yetmez yahut yapmazsa?*" dediler. "*İhtiyâç sahibi olan bunalmışa (mazluma) yardım ve himaye eder*" buyurdu. "Böyle bir yardımı da yapamazsa?" dediler. Hz. Peygamber: "*Hayır ile yahut marûf ile emreder*" buyurdu. Bunu da yapamazsa? deyince: "*Kendini şerden tutar. Şüphesiz ki bu da onun için bir sadakadır.*" buyurdu (Buhârî 1419, "Edeb", 33).

Bu hadiste Hz. Peygamber, (s.a.v.) sadaka vermenin gereğini ashâbına bildirmektedir. Ashâb-ı kirâm "yapılmazsa/güç yetmezse" dedikçe o sabırla yeni bir öneri ve daha kolay bir uygulama geliştirmektedir. Dört defa "*Onu da yapamazsa?*" denmekte ve Hz. Peygamber "*Bir hal çaresi bulun, başka yolu yok*" demek yerine daha kolay, daha yapılabilir ve daha yeni bir seçenek ileri sürmektedir. Bu hadis, bize olaylara pozitif yönden bakmayı, muhatapların durumlarına taleplerine/sorularına sabır gösterip güçlerinin yetebileceği yollara yönlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Genel kurallar içerisinde özel alanlar oluşturmanın "Senin için faklı bir şey yapamam", "Başka yolu yok!" demek yerine kişilere, ihtiyaçlara ve özel sebeplere göre yeni seçenekler geliştirmenin bir gereklilik olduğunu göstermektedir.

2- "...عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ : إِيَّاكُمْ وَالْجُلُوسَ بِالطَّرْفَاتِ قَالُوا : يَا رَسُولَ اللَّهِ ، مَا لَنَا بَدُّ مِنْ مَجَالِسِنَا نَتَحَدَّثُ فِيهَا قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : إِذَا أَبَيْتُمْ إِلَّا الْمَجْلِسَ ، فَأَعْطُوا الطَّرِيقَ حَقَّهُ قَالُوا : وَمَا حَقُّهُ ؟ قَالَ : غَضُّ النَّبْصِ ، وَكَفُّ الْأَدَى ، وَرَدُّ السَّلَامِ ، وَالْأَمْرُ بِالْمَعْرُوفِ ، وَالنَّهْيُ عَنِ الْمُنْكَرِ "

...Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.)'dan şöyle dediği rivayet edilmiştir: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurdu: "*Yollarda oturmaktan sakının!*" Ashâb: "Ey Allah'ın Elçisi! Oturmaktan başka çaremiz yoktur. Biz oralarda fikir alışverişinde bulunuyoruz", dediler. Rasûlullah (s.a.v.), "*Otmaktan başka bir şey yapamayacaksınız, yolun hakkını verin!*" buyurdu. Ashâb: "Onun hakkı nedir?" diye sordular: Bu defa: "*Gözünü yummak, ezayı def etmek, selâmı almak, iyiliği emir ve kötülüğü yasak etmektir.*" buyurdu (Müslim t.y., "Selâm", 33).

Bu hadiste yolların mesken edilmemesini isteyen Hz. Peygamber'e "Başka seçeneğimiz yok buralarda bir araya gelip konuşup görüşüyoruz." diye karşılık verildiği görülmektedir. Bu durum, Hz. Peygamber'in, (s.a.v.) ashâbına görüşlerini rahatlıkla söyleyebilmelerine imkân tanıdığı anlaşılmaktadır. Bu da Hz. Peygamber'in görüşlere değer verdiğini ve ashâbının düşüncelerini dile getirmelerinden memnuniyet duyduğunu göstermektedir. Ashâb-ı kirâmın "başka seçeneğimiz yok" argümanlarının ardından "Ben söyledim bitti, yolları terk etmek durumundasınız.", "Size ne oluyor bir de bana karşı konuşuyorsunuz?" demek yerine onlara yapabilecekleri yeni seçenekler sunmaktadır. Bu hadisten insanları -eşlerimiz, çocuklarımız, hastalarımız, öğrencilerimiz, işçilerimiz, memurlarımız vb.- dinlemek düşüncelerine itirazlarına değer vermek, taleplerini dikkate almak, "olmaz", "mümkün değil" diyerek kesip atmak yerine meşru sınırlar içerisinde yapabilirliklerine göre yeni fırsatlar sunmak gerektiğini düşündürmektedir.

3-"...عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ . رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ . قَالَ بَيْنَمَا نَحْنُ جُلُوسٌ عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذْ جَاءَهُ رَجُلٌ، فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ هَلَكْتُ . قَالَ مَا لَكَ قَالَ وَقَعْتُ عَلَى امْرَأَتِي وَأَنَا صَائِمٌ . فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَلْ تَجِدُ رَقَبَةً تُعْتِقُهَا قَالَ لَا . قَالَ فَهَلْ تَسْتَطِيعُ أَنْ تَصُومَ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ قَالَ لَا . فَقَالَ فَهَلْ تَجِدُ إِطْعَامَ سِتِّينَ مِسْكِينًا قَالَ لَا . قَالَ فَمَكَتَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَبَيْنَمَا نَحْنُ عَلَى ذَلِكَ أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِعَرَقٍ فِيهَا تَمْرٌ . وَالْعَرَقُ الْمِكْتَلُ . قَالَ أَيْنَ السَّائِلُ فَقَالَ أَنَا . قَالَ خُذْهَا فَتَصَدَّقْ بِهِ فَقَالَ الرَّجُلُ أَعَلَى أَفْقَرِ مِنِّي يَا رَسُولَ اللَّهِ فَوَاللَّهِ مَا بَيْنَ لَابَتَيْهَا . يُرِيدُ الْحَرَّتَيْنِ . أَهْلُ بَيْتِ أَفْقَرٍ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي، فَضَحِكَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى بَدَتْ أَنْيَابُهُ ثُمَّ قَالَ أَطْعِمَهُ أَهْلَكَ"

...Ebû Hüreyre'nin (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Bizler Peygamber'in yanında oturmuş iken O'na bir kimse geldi de: "Ey Allâh'ın Elçisi! helak oldum!" dedi. Rasûlullah ona: "Sana ne oldu ki?" diye sordu. O kimse: "Oruçlu olduğum hâlde eşimle beraber oldum." dedi. Rasûlullah (s.a.v.): "Hürriyete kavuşturacağın bir köle bulabilir misin?" buyurdu. O kişi: "Hayır." dedi. Rasûlullah: "Öyle ise iki ay peş peşe oruç tutmaya gücün yeter mi?" diye sordu. O zât: "Hayır." buna güç yetiremem, dedi. Rasûlullah: "Altmış yoksulu doyurabilir misin?" buyurdu. O adam: "Hayır." dedi. Ebû Hüreyre dedi ki: "Peygamber bir süre bekledi. Bizler de bu bekleyiş durumunda iken Hz. Peygamber'e bir sepet hurma getirildi." Hz. Peygamber: "O, mes'ele soran kimse nerededir?" buyurdu. O şahıs: "Benim, buradayım." dedi. Hz. Peygamber: "Bu hurmayı al da yoksullara sadaka et." buyurdu. O adam: "Ey Allah'ın Elçisi! Benden daha fakir olana mı vereceğim? Allah'a yemîn ederim ki, Medine'nin iki kara taşılığı arasında benim ev halkımdan daha fakir bir ev halkı yoktur." dedi. Bu sözü üzerine Hz. Peygamber, azı dişleri meydana çıkıncaya kadar güldü. Sonra da o zâta: "Haydi bu hurmayı (al da) ailene yedir!" buyurdu (Buhârî 1419, "Savm", 32).

Bu hadiste Hz. Peygamber'in (s.a.v.), hatasının farkına varmış ve çözüm arayışı ile kendisine gelmiş sahâbisi ile özel bir diyaloga girdiği görülmektedir. Sahâbî "Yapamam." dedikçe Hz. Peygamber yeni bir seçeneği dile getirmektedir. Muhatabın lehine olanı isteyerek ve iştiyakla yapması beklenen bir durumda dahi daha kolay seçenekler sunulmaktadır. Bu hadis, bize kuralları esnetmemizi gerektirecek, özel durumların, özel kişilerin, farklı mazeretlerin olabileceğini, katı ve kuralcı davranmanın her zaman doğru olmadığını, istisnai hallerin olabileceğini ve ona göre seçenekler geliştirmenin gereğini düşündürmektedir.

4-"...عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «إِذَا أَتَى أَحَدَكُمْ خَادِمُهُ بِطَعَامِهِ، فَإِنْ لَمْ يُجْلِسْهُ مَعَهُ، فَلْيُنَاوِئْهُ لُقْمَةً أَوْ لُقْمَتَيْنِ أَوْ أَكْلَةً أَوْ أَكْلَتَيْنِ، فَإِنَّهُ وَلِيَّ حَرَّةٍ وَدُخَانَةٍ»

... Ebu Hüreyre'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.), "*Birinize hizmetçisi bir yemek getirdiğinde onu yanına (yemeğe) oturtsun yahut ona bir iki lokma veya bir iki çiğnem versin. Çünkü (yemeğin) sıcaklığını ve dumanını o çekmiştir!*" buyurmuştur (Dârimî 2000, "Etime", 33).

Mekke toplumu hürler ve kölelerden meydana gelmekteydi. Kölelere ikinci sınıf insanlar olarak muamele edilir, hürlerle aynı sofraya oturmaya layık görülmezdi. Hz. Peygamber hizmette bulunan kişinin sofraya davet edilmesini ola ki çekinmek, utanmak gibi bir sebeple bu daveti kabul etmezse zorlanmamasını, günümüz tabiri ile ekmek arası ya da bir dürüm yaparak ikramda bulunma seçeneğine göre hareket edilmesini istemiştir. Sofraya oturmak hizmetçi için olumlu ve onurlandırıcı bir durumdur. Hizmetçinin lehinedir. Bu hadis, bize muhataplarımızın faydasına olan işlerde dahi zorlamanın, ısrarı sürdürmenin her zaman isabetli bir tutum olmadığını göstermektedir. Bu örnek, "Niye yapmıyorsun?", "Neden gelmiyorsun?", "Aklın mı yok?", "Bu senin için önemli bir fırsat, mutlaka yapmalısın." türü zorlamaları gözden geçirmenin karşı tarafın duygularını hesaba katan yollar ortaya koymanın önemini hatırlatmaktadır.

Örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Sahabe-i kirâmdan, İmrân b. Husayn rahatsızlığı sebebi ile namazın rükûnlarını yerine getiremediğini belirtmiş, Hz. Peygamber de (s.a.v.) ona: "*Namazı ayakta kıl, buna gücün yetmezse oturarak kıl, buna da gücün yetmezse yan üstü yatarak kıl.*" buyurmuştur (Buhârî 1419, "Taksîru's-salât", 19 ; Müslim t.y., "Müsafirîn", 2). Bir yolculuk esnasında namaz vakti içerisinde yoğun bir yağmur nedeni ile Hz. Peygamber, (s.a.v.) namazların binekler üzerinde kılınması yoluna gitmiştir (Ahmed b. Hanbel 1405/1985, 29/112). Aşırı yağmur ve soğuk gibi nedenlerle cemaate gelmek yerine namazları evde kılmanın tercih edilebileceğini belirtmiştir (Buhârî 1419, "Ezân", 18). Yine aşırı soğuk nedeniyle abdestte su yerine sarık ve mestler üzerine mest edebilmeyi bir seçenek olarak göstermiştir (Buhârî 1419, "Mevâkitü's-salât", 10; Müslim t.y., "Mesâcid", 184; Ebû Dâvûd 2009, "Tahâret", 57). Sıcak sebebi ile de öğle namazını daha serin bir vakte erteleme imkânından faydalanmaya fırsat tanımıştır (Buhârî 1419, "Mevâkitüssalat", 10). Babasının hac yapmaya güç yetiremeyeceğini belirten bir hanım sahâbîye babasının yerine vekaleten hac yapabileceğini bildirmiştir (Buhârî 1419, "Hac", 1). Bu kapsamda Hz. Peygamber, hanımlarından Hz. Âişe'ye tanıdığı seçeneği de burada zikredebiliriz. Hz. Âişe hac yolculuğu esnasında adet görmüş ve hac yapamam düşüncesi ile üzümlü ağlamaya başlamıştı. Hz. Peygamber onu teselli etmiş ve tavaf dışında diğer uygulamaları yaparak hac ibadetini tamamlayabileceğini belirtmiştir (Buhârî 1419, "Hayz", 1, 7, "Hac", 119). Ümmü Seleme annemiz de rahatsızlığından Hz. Peygamber'i haberdar etmiş; o da "*Hayvanına binerek halkın arkasından tavaf et!*" buyurmuştur. (Müslim t.y., "Hac", 258). Hamile ve bebeğine süt emziren anneler için daha sonraki bir zamanda kaza etmek üzere oruçlarını erteleyebilme seçeneği sunulmuştur. Mestler üzerine meshetme, sargı üzerine meshetme, yara üzerine meshetme kolaylığı sağlanmıştır (Ebû Dâvûd 2009, Tahâret", 125). İpek ve altın erkeklerle yasak ettiği halde cilt rahatsızlıkları nedeni ile Zübeyr b. Avvâm ve Abdurrahman b. Avf'a ipek giyinme ruhsatı vermiştir (Buhârî 1419, "Libâs", 29, "Cihâd", 91; Müslim t.y., "Libâs", 24-25; Ebû Dâvûd 2009, "Libâs", 9; Nesâî 1986, "Zînet", 92). Arfece b. Esad'a da gümüşün koku yapması sebebi ile altından protez burun edinmesine izin verilmiştir (Ahmed b. Hanbel 1405/1985, 31/ 344).

Namaz, oruç, hac ve abdest gibi İslam'ın temel ibadetlerinde insanların mazeretlerine binaen tanınan kolaylıklar, sunulan imkânlar bizlere seçenekler üreterek yeni çözümler geliştirme yöntemini ihmal etmemeyi hatta bu durumu ilke haline getirmenin önemini göstermektedir. Hz. Peygamber'in ashâbına/öğrencilerine yapma imkânları olmadığı durumlarda yeni seçenekler sunmayı ilke edindiğini söyleyebiliriz. Öyleki çok zor zamanlarda dahi bu tavrın örneklerin görmekteyiz. Örneğin Tebük seferi gibi zor zamanda güçlü bir orduya karşı düzenlenen gazveye mazereti olmadığı halde katılmayan Kâb b. Mâlik, Mürâre b. Rebî ve Hilâl b. Ümeyye'ye; "*Allah'ın sizin hakkınızdaki kararını bekleyin*" denerek tevbe seçeneği sunulmuştu. Tevbe sürecinde bu kişilerin önce toplumla, ardından da hanımları

ile iletişim kurmaları yasaklanmıştı. Hilâl b. Ümeyye'nin hanımı Hz. Peygamber'e giderek kocasının çok yaşlı olduğunu, kendisine bakacak hizmetçisinin de olmadığını ileri sürmüş ve kocasına hizmet için izin istemişti. Hz. Peygamber burada da "Onların suçu ağır, hataları büyük, istenen yapılacak başka yolu yok, bu kararı esnetemem" dememiş, hanım sahâbîye kocasına hizmet etme imkânı tanımıştı. (Müslim t.y., "Müsâfirîn", 74; Ebû Dâvûd 2009, "Cihad", 166).

Görüldüğü üzere verilen örneklerde başta eğitim öğretim alanında olmak üzere muhataplarımızla ilişkilerimizde başvuracağımız önemli içerikler ve değerli hatırlatmalar yer almaktadır.

3.3.3. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Yasaklamak Yerine Yapılacak Seçeneğe Yönlendirmesi

Hz. Peygamber'in kendisine ulaşan ve şahit olduğu olumsuz davranışlar hakkında bazı durumlarda "Yapmayın!" demek yerine yapılması gereken doğru eyleme yönlendirdiğini görmekteyiz. Bu kapsamda Râfi b. Amr el-Gıfârî ve Ömer b. Seleme'ye sunduğu seçenekler örnek verilebilir.

1-"...عَنْ رَافِعِ بْنِ عَمْرٍو الْغِفَارِيِّ قَالَ كُنْتُ وَأَنَا غُلَامًا، أُرْمِي نَخْلَنَا - أَوْ قَالَ نَخْلَ الْأَنْصَارِ - فَأَتَيْتُ بِي النَّبِيَّ . صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ . فَقَالَ (يَا غُلَامُ- وَقَالَ ابْنُ كَاسِبٍ فَقَالَ يَا بُنَى- لِمَ تَرْمِي النَّخْلَ). قَالَ قُلْتُ أَكُلُّ. قَالَ (فَلَا تَرْمِي النَّخْلَ وَكُلْ مِمَّا يَسْقُطُ فِي أَصْفَائِهَا قَالَ ثُمَّ مَسَحَ رَأْسِي وَقَالَ اللَّهُمَّ أَشْبِعْ بَطْنَهُ"

"... Râfi' bin Amr el-Gıfârî'den (r.a.); şöyle dediği rivayet edilmiştir: Ben erginlik çağına yakın yaşlarda iken Ensâr'ın hurma ağaçlarına taş atardım. Sonra Hz. Nebî'ye (s.a.v.) getirildim. Rasûlullah (s.a.v.) de bana: "E Çocuk! Niçin hurma ağaçlarına taş atıyorsun?" buyurdu. "Yiyorum." dedim. Resûlullâh: "Bundan sonra hurma ağaçlarına taş atma da yere düşmüş olan hurmaları ye." buyurdu. Râfi' demiş ki sonra Rasûlullah (s.a.v.) eliyle başıma okşadı ve: "Allahım bunun karnını doyur." buyurdu (İbn. Mâce t.y., "Ticâret", 67).

Davranış değiştirmede başvurulması gereken yöntemlerden birisi olarak bazı zamanlarda ve bazı kişilerde "yapma, etme" demekle yetinmek yerine dikkati faydalı olana yönlendirmek daha etkili olmaktadır. "Yapma, etme" direktiflerine, karşı refleks geliştirilmesi ihtimali yüksektir. Daha uygun, daha cazip bir seçeneği dikkate sunmak bireyi çaresiz bırakmayacak, kendine müdahale olarak algılamamanın önüne geçecek ve sunulan seçeneği tercih edenin kendisi olması sebebiyle de yapmaya istekli olabilecektir. Örneğin; masaya çıkmaya çalışan bir çocuğu kanepeye yönlendirmek, kesici bir aletle oynayan bir çocuğa tahta bir kaşık sunmak vb. seçenekler ortaya koymak zararlı olanın daha kolay terk edilmesini sağlayabilecektir.

2-"...عَنْ عَمَرَ بْنِ أَبِي سَلَمَةَ، يَقُولُ كُنْتُ غُلَامًا فِي حَجْرِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكَانَتْ يَدِي تَطْبِشُ فِي الصَّخْفَةِ فَقَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَا غُلَامُ سَمِّ اللَّهَ، وَكُلْ بِيَمِينِكَ وَكُلْ مِمَّا يَلِيكَ فَمَا زَالَتْ تِلْكَ طِعْمَتِي بَعْدُ"

Ömer b. Ebî Seleme'den (r.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir "Küçük bir çocuktum, Rasûlullâh'ın evinde kalıyordum. Yemek esnasında elim tabağın her tarafında dolaşıyordu. Allah Rasûlu bana: "Ey oğul! Yemeğe başlarken 'Allah'ın adını an, sağ elinle ye, sana yakın olan taraftan ye!" buyurdu. Ömer b. Ebî Seleme dedi ki: "bundan sonra benim yemek yeme şeklim hep böyle oldu (Buhârî 1419, "Etime", 3).

Ömer b. Ebî Seleme Hz. Peygamber'in üvey oğludur. Ümmü Seleme (r. anha) annemiz ile evliliği sebebi ile Ömer b. Ebî Seleme'nin Hz. Peygamber'in evinde kaldığı ve küçük bir çocuk olarak yemek adabına aykırı hareket ettiği anlaşılmaktadır. Yemek vakti, önemli bir etkileşim zamanıdır. Başta yemek kurallarını benimsetmek üzere değerler eğitimi açısından kıymetli bir vakittir. Hz. Peygamber, Ömer b. Ebî Seleme'nin yemek adabına aykırı davrandığını gözlemlemiş ve doğru davranışı

kazandırmak için hatırlatmada bulunmuştur. Hatırlatmada bulunurken, “Neden besmele çekmedin?”, “Sol elinle yeme.”, “Başkasının önünden yeme.”, vb. hatayı hatırlatıcı ve kınayıcı olumsuz ifadeler kullanılmamış, yapılmaması gerekeni yasaklama ile işe başlanmamış, doğrudan yapılması gereken seçenek gündeme alınmıştır. Yapma, etme yerine “Besmele ile başla, sağ elinle ye, kendine yakın olan taraftan ye.” diyerek olması gerekene yönelik istemiştir.

Olumsuz olanı dillendirmek, bazı durumlarda zaman kaybı, olumsuzluğu belirginleştirme, deşifre etme, reklam etme ve davranış sahibini incitmeye sebep olma gibi hususları içermektedir. Olumsuz davranışın sahibi çocuk yaşta birisi ise kendini engellenmiş olarak düşünüp karşı koyuş geliştirebilecektir. Uyarılan kişinin yaşı büyük olduğunda alınganlık gösterip gücenebilecektir. Bu hadisten her zaman olmasa da bazı durumlarda yanlış olanı tenkit etmek yerine doğru olanı teklif etmenin, iyiye teşvik etmenin daha faydalı olduğunu, muhatap açısından da daha yapılabilir olduğunu söylemek mümkündür.

3.3.4. Hz. Peygamber’in Birkaç Seçeneği Birlikte Sunması

Hz. Peygamber (s.a.v.)’in birkaç seçeneği birlikte sunduğu örnekler de bulunmaktadır. Bu konuda şu hadisler örnek verilebilir:

1-“...عَنْ أَبِي شُرَيْحِ الْخُرَاعِيِّ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ « مَنْ أَصِيبَ بِقَتْلِ أَوْ خَبَلٍ فَإِنَّهُ يَخْتَارُ إِحْدَى ثَلَاثٍ إِمَّا أَنْ يَقْتَصَّ وَإِمَّا أَنْ يَغْفُوَ وَإِمَّا أَنْ يَأْخُذَ الدِّيَةَ فَإِنْ أَرَادَ الرَّابِعَةَ فَخُذُوا عَلَيَّ يَدِيهِ وَمَنْ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ »

... Ebû Şüreyh el-Huzâi (r.a.)’den; Rasûlullah’ın şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: “Bir kimse öldürülme veya yaralanmaya maruz kalırsa o (ölenin varisi) şu üç şeyden birisini seçer: Ya kısas yapar ya affeder ya da diyet alır. Eğer dördüncü bir şey isterse onu engelleyin. Kim de bundan sonra haddi aşarsa onun için acı verici bir azâp vardır.” buyurmuştur (İbn Mâce t.y., “Diyât”, 1).

Bu hadiste Hz. Peygamber’in mağdur olana üç ayrı seçenek sunduğunu görmekteyiz. Hz. Peygamber’in öldürme seçeneğine yakın durmadığını, affetmekten olmadıysa diyet seçeneğinin tercih edilmesinden taraf olduğunu da müşâhede etmekteyiz (Buhârî 1419, "Tefsîr ", 23; Nesâî 1986, “Kasâme”, 28-29). Kur’ân’da da bu konuda sınırı aşmamak, affetmek, kefâret ve diyet seçenekleri gündeme getirilmiş, misliyle cezalandırmanın hak olduğu fakat sabırlı davranmanın yani kısas yerine diğer seçenekleri tercih etmenin daha faziletli olduğu vurgulanmıştır (17/el-İsrâ/33; 2/el-Bakara/278; 4/en-Nisâ/92; 16/en-Nahl/126).

Konumuz açısından bakıldığında tatbik edilecek eylemin mağdur tarafından seçilmesine imkân verilmesinin ve farklı seçenekler sunulmasının sükûnete kavuşturucu ve teselli edici bir tarafı barındırdığını söylemek mümkündür. Kişinin yapılacak olana kendisinin karar vermesine fırsat tanınmanın, sınırları belli bir çerçeve dahilinde seçenekler sunmanın isabetli olduğu anlaşılmaktadır.

2-“...عَنْ أَبِي ذَرٍّ، أَنَّ نَاسًا مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالُوا لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، ذَهَبَ أَهْلُ الدُّثُورِ بِالْأَجُورِ، يُصَلُّونَ كَمَا نُصَلِّي، وَيَصُومُونَ كَمَا نَصُومُ، وَيَتَصَدَّقُونَ بِفُضُولِ أَمْوَالِهِمْ، قَالَ: " أَوْلَيْسَ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ مَا تَصَدَّقُونَ؟ إِنَّ بِكُلِّ تَسْبِيحَةٍ صَدَقَةٌ، وَكُلِّ تَكْبِيرَةٍ صَدَقَةٌ، وَكُلِّ تَحْمِيدَةٍ صَدَقَةٌ، وَكُلِّ تَهْلِيلَةٍ صَدَقَةٌ، وَأَمْرٌ بِالْمَعْرُوفِ صَدَقَةٌ، وَنَهْيٌ عَنِ الْمُنْكَرِ صَدَقَةٌ، وَفِي بَعْضِ أَحَدِكُمْ صَدَقَةٌ، قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَيَّتِي أَحَدُنَا شَهَوْتُهُ وَيَكُونُ لَهُ فِيهَا أَجْرٌ؟ قَالَ: «أَرَأَيْتُمْ لَوْ وَضَعَهَا فِي حَرَامٍ أَكَانَ عَلَيْهِ فِيهَا وَزْرٌ؟ فَكَذَلِكَ إِذَا وَضَعَهَا فِي الْحَلَالِ كَانَ لَهُ أَجْرٌ »

... Ebû Zer (r.a.)’den rivâyet edildiğine göre Rasûlullah’ın ashâbından bazı insanlar: “Ey Allah’ın Rasûlü! Zenginler bütün sevapları alıp götürüyorlar. Zira bizler gibi namaz kılıyor, bizler gibi oruç tutuyor ve ayrıca mallarının fazlasından da sadaka veriyorlar,” dediler. Bunun üzerine Hz.

Peygamber; (s.a.v.) “Allah size sadaka verme imkânı bahşetmedi mi (sanıyorsunuz)? Her tesbîh/Sübhanallah demek bir sadakadır. her tekbîr/Allahu Ekber demek bir sadakadır, her tahmîd/Elamdülillâh demek bir sadakadır, her tehlîl/Lâ İlâhe İllallâh demek bir sadakadır.” buyurdu (Müslim t.y., “Zekât”, 53, “Mesâcid”, 142).

Bu hadisten her insanın gücü oranında yapabilecekleri olduğunu ve yapabildikleri ile arzu ettikleri derecelere ulaşabilecekleri anlaşılmaktadır. Varlıklı insanların sadakaları ile öne geçtiklerini kendilerinin ise maddi imkânlarının kısıtlı olması sebebi ile geride kaldıklarını düşünen bunun için de bir yol arayışı içinde olan ashâbına Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ‘Sübhanallah’, ‘Elhamdülillah’, ‘Allâhu Ekber’ zikirleri ile aradaki açığı kapatabileceklerini bildirmiş ve güç yetiremedikleri sadakaya güç yetirebildikleri uygulamaları bir seçenek olarak sunmuştur.

3-... عن أبي هريرة ، رضي الله عنه ، قال : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : من أنظر مُعْسِراً أو وَضَعَ لَهُ ، أَظْلَهُ اللهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَحْتَ ظِلِّ عَرْشِهِ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ

... Ebû Hüreyre (r.a.)’den şöyle dediği rivayet edilmiştir: Rasûlullah s.a.v.), “Bir kimse darda bulunan borçluya mühlet verir veya borcunun bir kısmını ya da tamamını bağışlarsa, Allah onu arşının gölgesinden başka gölge bulunmayan kıyamet gününde arşının altında gölgelendirir.” buyurdu (Müslim t.y., “Zühd” 74; Tirmizî 1975, “Büyü” 67).

Borç Hz. Peygamber’in kendisinden Allah’a sığındığı durumlardan birisidir (Nesâî 1986, “İstiâze”, 9). Borcun zamanında ödenmemesini zulüm olarak değerlendirmiş, borçlu kimselerin cenaze namazını da borç ödeninceye kadar kıldırılmamıştır (Buhârî 1419, “İstikrâz”, 12; Havâlât, 3; Müslim t.y., “Müsâkât”, 33; “Ferâiz”, 14). Borçta ciddiyeti ve alacaklıyı korumayı bu şekilde sağlamanın yanında borçlu için de “alacaklıdan hiç olmazsa birini yerine getirsin” dercesine “mühlet verme”, “kısmen bağışlama”, “tamamen bağışlama” seçenekleri sunulmuş ve sonucunun ise arşın gölgesinden gölgelenenlerden olmak şeklinde açıklanmıştır.

Bu kısımda verilen hadislerle ilgili olarak Hz. Peygamber’in çoklu seçenekler sunmasını muhatabın kendi kararıyla eyleme yönelmesini sağlamak amaçlı olduğunu söyleyebiliriz. Tek seçenekli emirde bulunmakta dikte etmek varken çoklu seçenekler sunarak yapılmasına imkân verme, kararı bir ölçüde karşı tarafa bırakma durumu vardır. Karar verme, farklı seçenekler arasından tercih yapma, seçim yapma, bir seçeneği benimseme ile yakından ilişkilidir. Buradan anlaşılacağı gibi karar verme durumundan söz edebilmek için en az iki seçeneğin bulunması gerekir. İzlenebilecek tek bir hareket biçimi olduğunda karar verme ihtiyacı da olmayacaktır (Lezki vd., 2019, 12). Seçenekler arttıkça muhatap kişinin karar verici olma özelliği de artmaktadır. Seçeneklerin çokluğu kolaylaştırıcılığı yanında kabullendirici olmayı da sağlamaktadır. Seçeneklerden birini kabullenen yani kararı veren kişi, kendi isteği ile sorumluluğu da yüklenmiş bulunmaktadır. Bu durum, kişinin motivasyonunu arttırmakta ve eylemi isteyerek yapmasını sağlamaktadır. Eylemin istekli yapılması verimliliği, başarıyı ve arkasından memnuniyeti getirmektedir. Bu sebeple seçenekler geliştirmenin ve birçok seçeneği birlikte sunmanın eğitim ve öğretim açısından olumlu tarafları bulunmaktadır.

3.3.5. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Rağbet Ettirici Seçenekler Sunması

Rağbet ettirici seçenekler olarak başlıklandığımız bu uygulamaya ümitlendirici, ödüllendirici, teşvik edici seçenekler demek de mümkündür. Bu durum, “Kim şunu/şunları yaparsa... şunu kazanır.”, “Kim şunu/şunları terk ederse... şunu kazanır.” şeklinde bir seçenek sunma yöntemi olarak formüle edilebilir. Hz. Peygamber’in “Kim şunu/şunları yaparsa... ben de şunun garantisini veririm.” “Kim şunu/şunları terk ederse... cennete girer.” kalıbında vaadlerine şahit olmaktadır. Bu konuda şu hadisleri örnek verebiliriz.

1-... عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عَفَّانَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) يَقُولُ: “مَنْ بَنَى مَسْجِدًا لِلَّهِ بَنَى اللَّهُ لَهُ فِي الْجَنَّةِ مِثْلَهُ.”

... Osman b. Affân (r.a.)’dan şöyle dediği rivâyet edilmiştir. Rasûlullah’ın (s.a.v.)’ ın şöyle buyurduğunu işittim; “*Kim Allah rızası için bir mescit yaparsa/yaptırırsa Allah da onun için cennette benzeri bir (ev) yapar.*” (Müslim t.y., Zühd, 44.)

2-... عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ أَصْبَحَ مِنْكُمْ الْيَوْمَ صَائِمًا قَالَ أَبُو بَكْرٍ أَنَا قَالَ فَمَنْ تَبِعَ مِنْكُمْ الْيَوْمَ جَنَازَةً قَالَ أَبُو بَكْرٍ أَنَا قَالَ فَمَنْ أَطْعَمَ مِنْكُمْ الْيَوْمَ مِسْكِينًا قَالَ أَبُو بَكْرٍ أَنَا قَالَ فَمَنْ عَادَ مِنْكُمْ الْيَوْمَ مَرِيضًا قَالَ أَبُو بَكْرٍ أَنَا فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا اجْتَمَعْنَ فِي امْرِئٍ إِلَّا دَخَلَ الْجَنَّةَ

Rasûlullah (s.a.v.) bir gün ashâbına dönerek, “*Bugün içinizden kim oruçlu olarak sabahladı?*” diye sordu. Hz. Ebû Bekir (r.a.), “Ben!” cevabını verdi. Hz. Peygamber (s.a.v.), “*Bugün içinizden kim bir cenazenin arkasından gitti?*” diye sordu. Yine Ebû Bekir (r.a.), “Ben!” cevabını verdi. Hz. Peygamber (s.a.v.), “*Bugün içinizden kim bir fakiri doyurdu?*” diye sordu. Hz. Ebû Bekir (r.a.), “Ben!” cevabını verdi. Hz. Peygamber (s.a.v.), “*Peki, bugün içinizden hanginiz bir hastayı ziyaret etti?*” diye sordu, Yine Ebû Bekir, “Ben!” cevabını verdi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.), “*Bu hasletler kimde bulunursa o, mutlaka cennete girer.*” buyurdu (İbn Hanbel, V, 323).

3-... عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الصَّامِتِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: اضْمَنُوا لِي سِتًّا مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَضْمَنْ لَكُمْ الْجَنَّةَ اصْدُقُوا إِذَا حَدَّثْتُمْ وَأَوْفُوا إِذَا وَعَدْتُمْ وَأَدُّوا إِذَا أُؤْتِمِنْتُمْ وَاحْفَظُوا فُرُوجَكُمْ وَعَضُّوا أَبْصَارَكُمْ وَكَفُّوا أَيْدِيَكُمْ

Ubâde b. es-Sâmit (r.a.)’dan rivâyet olduğuna göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Bana kendi adınıza altı şeyin güvencesini verin, ben de size cennetin güvencesini vereyim: Konuştuğunuzda doğru söyleyin, söz verdiğinizde sözünüzü tutun, size (bir şey) emanet edildiğinde ona riâyet edin, iffetinizi koruyun, gözlerinizi (bakılması yasak olandan) sakının ve ellerinizi (haramdan) çekin.*” (Ahmed b. Hanbel 1405/1985, 5/323).

Verilen örneklerden ilk ikisinde olumlu, faydalı bir iş yapma seçenekleri sunulmuş, karşılığında cennete vasıl olma sonucuna ulaşma bahtiyarlığına işaret edilmiş, son hadiste üçü olumsuz eylemleri gerçekleştirmek diğer üçü de olumsuz eylemden kaçmak olmak üzere altı tutumun garanti edilmesi istenmiş, bunun sonucunda cennet nimeti ile buluşma mükâfatına vurgu yapılmıştır. Örnekler çoğaltılabilir. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*Kim dilini ve belini/iffetini korumayı garanti ederse, ben de onun için cenneti garanti ederim.*” (Buhârî 1419, “Rikâk”, 23) “*Kim başkalarından bir şey dilenmeyeceğini garanti ederse ben de ona cenneti garanti ederim.*” (Ebû Dâvûd 2009, “Zekât”, 27) “*Kitap ehli olan iki topluluktan kim Müslüman olursa, onun için iki kat mükâfat vardır.*” (Ahmed b. Hanbel 1405/1985, 36/570) “*Her kim benim sözlerimi işitip, koruyup anlayıp başkasına tebliğ ederse Allah onun yüzünü ağartsın...*” (Tirmizî 1975, “İlim”, 7) Buradan hareketle günlük hayatta, aile içerisinde, eğitim-öğretim ortamlarında muhataplara hadislerde yer alan kalıplarla ödüllendirici seçenekler oluşturulabilir. Bu uygulama özendirici ve ödüllendirici olması sebebi ile muhatapların dikkatini çekebilir ve isteklilik oluşturabilir.

3.3.6. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Sınırlandırılmış Seçenekler Sunması

Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadislerinde seçenekler sunma uygulamasının farklı bir boyutu olarak “sınırlandırılmış seçenekler” ile ashâbını olumsuz işlerden uzaklaştırıp olumlu işlere yönlendirdiğini görmekteyiz. “Ya şunu yaparsınız ya da şu olumsuzluk ile karşı kaşıya kalırsınız” şeklinde özetleyeceğimiz, “Ya... ya da...” şeklinde formüle edebileceğimiz bir seçenek sunma yöntemi

görülmektedir. Bu uygulamaya sakıncı seçenek sunma da denebilir. Bu konuda şu hadisler örnek verilebilir.

1- "...عَنْ نُعْمَانَ بْنِ بَشِيرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَنْتَسُوْنَ صُفُوْفَكُمْ أَوْ يُخَالِفَنَّ اللَّهُ بَيْنَ وَجُوْهِكُمْ"

... Nu'mân b. Beşîr (r.a.)'dan rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.), "Ya saflarınızı düzeltirsiniz ya da Allah, sizin aranızda düşmanlık, buğz, ihtilâf koyar da birbirinizden yüz çevirirsiniz." buyurdu (Buhârî 1419, "Ezân", 71 ; Müslim t.y., "Salât", 127).

2- "...عَنْ حَظِيْفَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَتَأْمُرَنَّ بِالْمَعْرُوفِ ، وَلَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ ، أَوْ لَيُوشِكَنَّ اللَّهُ أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عِقَابًا مِنْهُ ، ثُمَّ تَدْعُوْنَهُ فَلَا يُسْتَجَابُ لَكُمْ"

Huzeyfe (r.a.)'den rivâyet edildiğine göre, Nebî (s.a.v.), "Canımı gücü ve kudretiyle elinde tutan Allah'a yemin ederim ki, ya iyilikleri emreder ve kötülüklerden nehyedersiniz, ya da Allah kendi katından yakın zamanda üzerinize bir azâb gönderir. Sonra Allah'a yalvarıp dua edersiniz ama, duanız kabul edilmez." buyurdu (Tirmizî 1975, "Fiten", 9).

3- "...عَنْ أَبِي أَمَامَةَ ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ لَمْ يَغْزُ ، أَوْ يُجَهِّزْ غَازِيًا ، أَوْ يَخْلُفْ غَازِيًا فِي أَهْلِهِ بِخَيْرٍ أَصَابَهُ اللَّهُ بِقَارِعَةٍ قَبْلَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ"

Ebû Ümâme'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre, Nebî (s.a.v.), "Kim gazâyâ çıkmaz veya gazâyâ çıkan bir mücâhidi teçhiz etmez ya da cihada çıkan gazinin aile fertlerine hayırla muamele etmezse, Allah o kimseyi kıyamet gününden önce büyük bir belâyâ uğratar." buyurdu (Ebû Dâvûd 2009, "Cihâd", 17).

Birinci hadiste beklenen olumlu davranış, safların sık tutulması; olumsuz sonuç ise düşmanlığın doğmasıdır. Saflar sık tutulmazsa düşmanlık tehlikesi ortaya çıkacaktır. İkinci hadiste iyilikleri emretme ve kötülükleri yasaklama istenen eylemdir. Yapılmadığı takdirde azap verici sonuçlar meydana gelecektir. Üçüncü hadiste gazâyâ çıkmak, gazâyâ çıkanı donatmak ya da gazâyâ çıkanın ailesine yardımcı olmak seçeneklerinden birisinin yapılması beklenmektedir. Aksi durumda büyük bir belaya uğramak kaçınılmaz olacaktır. Hz. Peygamber, (s.a.v.) örneklerini verdiğimiz hadislerde yanlış tutumları önlemenin ve doğru davranışa yönlendirmenin yollarından birisi olarak sınırlı seçenekler sunmakta, aksi takdirde maruz kalınabilecek zararlı akıbetten haberdar etmektir. "Ya... ya da..." şeklinde formüle ettiğimiz ve sınırlı seçenek sunma olarak isimlendirdiğimiz bu uygulamaya örgün ya da yaygın eğitim süreçlerinde bir eğitim modeli olarak başvurulabilir.

Bu yöntemin nasıl uygulanacağına dair farklı örnekler geliştirilebilir. Örneğin; "Ya zamanında okuluna gider, dikkatle derslerini dinler, ödevlerini gününde yaparsın ya da başarısız bir öğrenci olarak istenmez biri olursun.", "Ya sabah akşam dişlerini fırçalamaya dikkat edersin ya da erken yaşta dişlerini kaybedersin.", "Ya sana verilen harçlığı sağlıklı kullanırsın ya da harçlık alamaz duruma düşersin.", "Ya oyuncaklarını toplarsın ya da oyuncaklarıyla bir hafta oynayamazsın.", "Ya telefonunu yerinde ve ölçülü kullanırsın ya da bir hafta telefonundan mahrum kalırsın."

Seçenekler sunma, her ne kadar muhataba özgürlük ve kolaylık tanıma, karar vermesine, kendine uygun olanı tercih etmesine imkân tanıma olsa da kontrolü ve yetkiyi elinde tutmayı sağlamaktadır. Bir öğretmen öğrencilerine çeşitli kolaylıklar ve farklı seçenekler sunduğunda öğrencilere "Karar sizin!" demiş olmakla birlikte sunduğu seçenek kadar alan tanımış olup kontrolü ve yetkiyi elinde tutmaktadır. Sınırlı seçenekler kısıtlayıcı olmakta, bireyin keyfi davranamayacağını aksi

takdirde zarar edeceğini anlamasını ve kontrolün kimde olduğunu fark etmesini sağlamaktadır. Sınırlı seçenek arka planda istenilenden uzak kalma ve bir türlü yola gelmeme durumunun sürmesine binaen bir son verme tekniği olarak son aşamada başvurulacak bir uygulama olabilir. Katlanılacak sonucun belirtilmesi, “Hangisini seçiyorsun?”, “Kararını ver.” anlamına gelmektedir. Sınırlı seçenekler sunma yöntemi sürekli sınırları zorlayanlar üzerinde etkili olacaktır. Böylece kişi, söz dinlememeyi seçtiğinde nelerle karşılaşacağını bilecektir (Mackenzie t.y., 133, 169). Kişinin yetkinin kendinde olmadığını anlaması, aleyhine bir sonuçla karşılaşacağını bilmesi, sorumlu davranmasını olumlu yönden etkileyecek ve doğrudan yana karar vermeye yönelebilecektir. Ödüllendirici seçenekler sunma bireyi cezbeden taraflar barındırmaktadır. Olumlu bir eylemi yapmanın ya da olumsuz bir davranışı terketmenin anlamalı bir karşılıkla sonuçlanması çekici olması itibari ile etkili olabilecektir.

4. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Makalede yer verilen hadis metinleri ve âyetler akademik çalışmalarda daha çok dinde kolaylık, ibadetlerde kolaylık, alternatif çözümler, ruhsat ve azimet, kapsamında ele alınmıştır. (Atay 1986; Gündüz 2017; Çolak & Çınar 2018; Sancaklı 2000; Evgin 2022; Vural 2018) Bu çalışmada; ilgili metinlere seçenek sunma perspektifiyle bakılarak konu farklı bir zeminde tartışılmıştır. Ele alınan hadis metinlerinin, ibadetlerde kolaylık ile sınırlı olmayıp hayatın her alanını kapsayan ailevî, ictimâî ilişkilerde ve çeşitli eğitim ortamlarında bir prensip ortaya koyduğu tespit edilmiş ve bu kapsamda bazı sonuçlara ulaşılmıştır.

Kur’ân-ı Kerîm’de Allah (c.c) af ve mağfiret kapısını hep açık tutmuş, hataların telâfisi için tevbe, kefâret ve diyet ödeme gibi çeşitli seçenekler sunarak insanları çaresiz bırakmamıştır. Allah, sorumlu bir varlık olarak yarattığı insanı vazifelendirerek onurlandırmış, mazeretleri olanlara ise bu vazifeleri hafifleterek daha kolayını ihsan ve ikram etmiş, ihmallerin olması halinde de telafi imkânları tanımıştır.

Allah (c.c.), Kur’ân-ı Kerîm’i talim etmekle görevlendirdiği Hz. Muhammed (s.a.v.)’in bu görevini başarı ile yaptığını belirtmiş ve onu en güzel örnek olarak göstermiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) öğretmenliği ile de en güzel örnektir. Onun hadisleri eğitim-öğretim ilke ve yöntemleri alanında zengin içerikler barındırmaktadır. Hz. Peygamber’in ashâbına ihtiyaçlara binaen farklı seçenekler sunma uygulamaları dikkat çekici olmuştur. Bu çalışmada da ilgili hadislere farklı bir yönden bakılmış ve ilgililerin dikkatine sunulmuştur.

Hız. Peygamber, ashâbının olayları farklı yönleri ile değerlendirmelerinden memnun olmuş ve bunu teşvik etmiştir. O, ashâbına yaşadıkları sorunlara yeni çözümler geliştirmelerinin ve karşılaştıkları soruları cevapsız bırakmamalarının önemini benimsetmiştir. Hız. Rasûl, ashâbına/öğrencilerine çoklu seçenekler sunmuştur. Ashâbının itirazlarına ve “güç yetiremeyiz” şeklindeki değerlendirmelerine sabırla karşılık vermiş ve onlara tercih edebilecekleri kolaylıklar geliştirmiştir. Şahit olduğu hatalı davranışlarda bazen hatayı dillendirmek yerine doğru seçeneğe yönlendirmede bulunmuştur. Bazı durumlarda “bu söyleneni yapmalısınız aksi takdirde pişman olacağınız ve zarar göreceğiniz akıbet kaçınılmaz olur”, diyerek sınırlandırma yolu ile bazen de elde edilecek ödüllere işaret ederek faydalı seçeneği benimsetmek istemiştir. Sınırlandırıcı seçenekler, seçenek sunmanın sınırsız olmadığını, yetki sâhibinin Şârî’nin çizdiği sınırlar içerisinde kalınması gerektiğini, aksi durumda cezaya/azaba muhatap olunacağını ifade etmektedir.

İnsanlar için (öğrenci, çocuk, işçi, memur, asker, sivil vb.) seçenekler üretmek teşvik edilmelidir. Bu, düşüncenin dinamik olmasının, insanın kendisini iyi hissetmesinin, üretimin, gelişmenin ve ilerlemenin önünü açabilecektir.

İnsanlara çoklu seçenekler sunulmalıdır. Bu uygulama muhataba karar verme imkânı sağlayacaktır. Karar verme sürecinde yer almak eylemin istekle, özveri ile ve güzelce yapılmasına zemin oluşturacaktır.

Mazerete/ihtiyaca/yapabilirliğe göre kolay bir seçeneğe yönlendirmek muhatabı çözümsüz bırakmayacak aynı zamanda işe yaramaz hissinden uzaklaştıracaktır. Engeller yaşayan kişi, kendisini iş yapabilir olarak ve yaptığına ihtiyaç olunan biri olarak düşünecek ve değerli hissedecektir. Bu da ilgili ortamın daha huzurlu ve daha üretken olmasına zemin hazırlayacaktır.

Olumsuzu dillendirmek yerine olumluyu bir seçenek olarak sunmak pozitif bir yaklaşımdır. Kendine sunulan yeni imkânı gören ve ona yönelmeyi arzu eden kişi (çocuk, öğrenci, memur, asker, işçi) içinde bulunduğu hatayı/zararlıyı daha kolay terk edecektir, aksi takdirde direnç gösterebilecektir. Yapılabilecek uygun eylemi göstermek, hatadan alıkoymada ve zararlıdan uzaklaştırmada daha çok ve daha etkili sonuç aldırıcı bir durumdur. Olumsuzluklar nahoş eylemlerdir, nahoş eylemleri dillendirmek ortama hoşnutsuzluk katabilecektir.

Sınırlandırıcı seçenekler, kişiyi tembellikten, düzensizlikten ve umursamazlıktan uzaklaştıracaktır. Geleceği adına kendini olumsuz akıbetten koruyup olumlu olana kavuşmanın başka yolu olmadığı anlayışına ulaşılmasını haliyle doğru çizgiye gelinmesini sağlayacaktır. İnsanların fitratları da farklılık arz etmektedir. Bazı kimseler bazı zamanlarda ödüllendirici seçeneklerden etkilenebilmektedir. Bazı kimseler bazı zamanlarda sınırlandırıcı seçenekleri dikkate almaktadır. Duruma göre bazen akıbeti ödül olan, bazen de akıbeti ceza olan seçenekler ileri sürmek faydalı olabilmektedir. Kişilere ve durumlara göre seçenek sunma formlarından bir ya da birkaçı devreye alınmalıdır.

Olumluyu dillendirmeyi önceleyen seçenekler, çoklu seçenekler, kolaylaştırıcı seçenekler, sınırlandırıcı seçenekler, rağbet ettirici seçenekler sunmak, kontrolü ve yetkiyi elinde tutmayı sağlayacaktır. Tercih eden ve karar veren her ne kadar muhatap olsa da kontrol ve yetki, seçenekleri belirleyen merkezde olacaktır. Bir başka deyişle merkez/eksen seçenek sunanın kendisi olacaktır bu da kontrolsüzlüğü ve başıboşluğu en aza indirebilecektir.

Eşitlikten yana olmak önemlidir. Hz. Peygamber'in kişilere ve problemlere göre, herkes için genel olan hükümden, kuraldan daha farklı belki daha kolay seçenekler suması, kişilere ve gelişmelere göre kurallarda bazı esnekliklerin, ihtiyaca göre kişiye özel ve ihtiyaç kadar müsamaha gösterme seçeneklerinin devreye alınmasının gereğini göstermektedir. Herkese aynı seçeneği sunarak eşit davranmanın her zaman adalet olmadığını, adaletin bazen müsamahalı olmayı, içinde bulunulan duruma göre özel, kanun koyucunun çizdiği sınırlar dahilinde bazı seçenekleri gündeme almayı gerektirdiği anlaşılmaktadır.

Yeni seçenekler geliştirme kapsamında “Kur’ân’da Seçenek Sunma”, “Eğitim ve Öğretimde Seçenek Sunma”, “Psikolojik Açıdan Seçenek Sunma”, “Sosyolojik Açıdan Seçenek Sunma” başlıklarında yeni çalışmalar yapılmasında fayda görülmüştür.

5. Kaynakça

Abdülbâkî, M.F. (1990). *Mucemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kurân-ı Kerîm*. Çağrı.

Ahmed b. H. E. A. A. b. M. eş-Şeybânî. (1405/1985). *El-Müsned* (Şuayb el-Arnaûd, Ed.). Müessetü'r-Risâle.

Arı, M. S. (2012). Üsâme b. Zeyd. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 42, ss. 361-363). Türkiye Diyanet Vakfı.

Atay, H. (1986). Din kolaylıktır. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(3), 13-40.

- Ayten, A. (2016). *Erdeme dönüş*. İz.
- Bardakoğlu, A. (1994). Diyet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 9: SS. 473-79). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-88.
- Beyhakî, E. A. b. H. (1988). *Delâilü'n-Nübüvve* (Ebû Abdillâh Abdüsselâm, Ed.). Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Buhârî, E. A. M. b. İ. (1981). *El-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Buhârî*. Çağrı.
- Çelik, Y., Akçelik, M., Akçelik, İ., Yıldız, A. (2023). Öğrenci Katılımı: Öğretmenlerin aktif öğrenmeyi teşvik etme stratejileri. *International Academic Social Resources Journal*, 8(53), 3798-3806.
- Çolak, M., & Murat Ç. (2018). İslâm hukukunda kolaylaştırma ilkesinin haccın rükünlerinde günümüz uygulaması. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(3), 49-67.
- Dârimî, E. M. A. b. A. b. F. (2000). *Sünen-i Dârimî* (Hüseyin Esed Ed-Dârânî, Ed.). Dâru'l-Muğnî.
- Ebû Dâvûd, S. b. E. b. İ. E. es-Sicistânî. (2009). *Sünen-i Ebû Dâvûd* (Şuayb el-Arnaûd, Ed.). Dâru'r-Risâleti'l-Arabiyye.
- el-İsfahânî, R. (2012). *Müfredât* (Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, Çev.). Çıra.
- el-İsfahânî, E. N. A. b. A. b. İ. (1405). *Hilyetu'l- evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*. Dâru'l-Kütübî'l-Arabî.
- Erul, B. (2013). Zeyd b. Hârîse. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 44, ss. 319-320). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Evgin, A. (2022). *Hz. Peygamber'in sünnetinde alternatif çözüm yolları*. Ensar.
- Fayda, M. (1994). Ebû Bekir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 10, ss. 101-108). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Fersahoğlu, Y. (1998). Kur'an' da zihin eğitimi. Marifet.
- Gündüz, A. (2017). İbadetlerde kolaylık anlayışı ve Kur'an'ın ibadetleri yapılabilir kılması. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research*, 9(2), 725-46.
- Güngör, A. (2017). Eğitimde pozitif psikolojiyi anlamak. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 15(2), 154-166.
- Hamidullah, M. (t.y.). *İslâm Peygamberi* (Salih Tuğ, Çev.). İrfan.
- İbn Hişâm, E. M. C. A. A. (t.y.). *Es-Siretü'n-nebeviyye*. y.y.
- İbn Sad, E. A. M. (t.y.). *Et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Dâru Sâdır.
- İbni Mâce, E. A. M. b. Y. el-Kazvîni. (t.y.). *Sünenü İbn Mâce* (Muhammed Fuad Abdülbâkî, Ed.). Dâru İhyâi Kütübî'l-İlmiyye.
- Karaman, H., Mustafa, Ç., İbrahim Kâfi, D., Sadrettin G. (2007). *Kur'an yolu: Türkçe meâl ve tefsir*. Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Katar, M. (2002). Kefâret. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 25: ss. 177-79). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kızılgöçer, M. (2017). *Din psikolojisinin 200'ü*. Otto.

- Lezki, Ş., Sönmez, H., Şıklar, E., Özdemir, A., Alptekin, N. (2019). *İşletmede karar verme teknikleri* (Hasan Durucasu. Ed.). Anadolu Üniversitesi.
- Mackenzie, R. J. (t.y.). *Çocuğunuza sınır koyma*. Hekimler Yayın Birliği.
- Macit, Y. (2012). Beden dili: Hz. Peygamber örneği. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 29-44.
- Müslim, E. H. el-Kuşeyri en-Nisâbüri. (t.y.). *El-Câmi 'u's-şâhih* (Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Ed.). Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Nesâî, E. A. b. Ş. en-, (1986). *Sünen-i Nesâî* (Abdülfettah Ebû Gudde Ed.). Mektebetü'l-Matbâati'l-İslamiyye.
- Nevin K. (1995). *Örnekleriyle Türkçe sözlük*. Millî Eğitim Bakanlığı.
- Sancaklı, S. (2000). Hz. Peygamber'in ibadetlerde öngördüğü itidal ve kolaylık anlayışı. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(9), 284-294.
- Sak, R. (2021)., Şahin İ. Ş., Sak, Ç., Şendil, Ö., & Nas, E. Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1),227-56.
- Serinsu, A. N. (2009). *Dini terimler sözlüğü*. Millî Eğitim Bakanlığı.
- Tirmizî, E. İ. M. b. İsa b. S. es-Sülemî. (1975). *Sünen-i Tirmizî* (Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Abdülbaki, Ed.). Şirketü Matbatî'l-Mustafa.
- Sarıcı, M. (1994). Ebû Mahzûre. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 10, ss. 179-180). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Şentürk, L. ve Seyfettin Y. (2017). İslam ilmihali. Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Topaloğlu, B. (2012). Tevbe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 41, ss. 279-83). TDV.
- Kürkçüoğlu, B. Ü. (2007). Otistik özellik gösteren çocuklara sunulan seçim fırsatları ve etkileri. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 67-83.
- Vakidî, E. A. M. b. Ö. (t.y.). *El-Meğâzî* (Marsden Jones, Ed.). Âlemü'l-Kütüb.
- Vural, M. 2018. "İslam hukukunda ruhsat sebepleri ve bazı ruhsat Örnekleri-I". *Bursa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6(12), 323-59.
- Yaman, A. (2013). Zihâr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 44, ss. 387-90). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yaran, R. (2002). Kefâret. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 25, ss.179-82). Türkiye Diyanet Vakfı.